

Koen Lemmens & François Jongen (red.), Recht en literatuur, Brugge: Die Keure 2007, 263 p.

François Jongen & Koen Lemmens (dir.), Droit et littérature, Louvain-la-neuve: Anthemis 2007, 288 p.

Achtentwintig Belgische juristen – twaalf Nederlandstalige en zestien Franstalige – schreven een essay over een literaire tekst (roman, verhaal, toneeltekst, essay of gedicht) die naar hun mening iedere jurist zou moeten lezen. De rijkdom van tweetaligheid leverde zo meteen twee bundels op (het betreft hier geen vertalingen).

Het gaat niet altijd goed in de wereld van het recht, zo leert lezing van de bijdragen. Feilbaar recht, feilbare rechters en juryleden. Feilbare *raison d'État*. Feilbare juridische waarheid, interpretatie, en theoretisch discours. Feilbare wet, feilbare taal, ondersteund door een falende overheid, pers en politiek. Feilbare overtuigingen ook. En vooral: feilbare mensen van wie ijdelheid en onvermogen leiden tot uitsluiting, leugens, onrecht en geweld ... De essays geven zicht op een staalkaart van (juridische) kwaden en ondeugden. *La descente aux enfers, quoi* – zoiets als hetgeen Sherman McCoy overkomt, hoofdpersoon van Thomas Wolfes *Vreugdevuur der ijdelheden*, welk boek voorwerp is van bespreking in beide bundels.

Maar iedere overpeinzing van een mankeren houdt tevens een zoektocht in naar zijn tegendeel, naar gerechtigheid en waarheid. In hun hart zijn juristen onverbeterlijke optimisten. Ze moeten wel. Morgen moet er opnieuw worden beslist. Zo bereiken deze bundels naar de lezer toe hetgeen Bram Goetschalckx beschrijft over het interpretatieproces van de jurist in zijn bespreking van de kettingroman *Een Hollandse roman* en Dworkins allegorie van de rechter als medeauteur van de juridische *chain novel*. De bundels bieden niet zomaar een aardige verzameling uiteenlopende inzichten, maar dagen de lezer uit tot het formuleren van een eigen antwoord.

Direct of indirect stuit iedere discussie over het recht op de dialectiek tussen recht en gerechtigheid. *Locus classicus* is Thebe, waar gesneuveld ligt Poluneikes' lijk 'klachtloos, zonder graf (...) zoete buit den vogels, die al azen op dit welkom maal', dit conform het besluit van koning Kreoon, waartegen Antigone in opstand komt. Sophocles' drama vestigt de aandacht op de 'door het rechtssubject aangevoelde gerechtigheid versus de wettigheid'. Maar hoe weten wij of 'die aangevoelde gerechtigheid' dan wel recht moet

This article from Netherlands Journal of Legal Philosophy is published by Boom juridisch and made available to anonieme bezoeker

zijn? De roman *Les Dieux ont soif* van Anatole France wijst op de macabere gedaante die overtuigingen kunnen aannemen. Hoofdpersoon Gamelin, lid van het *Tribunal révolutionnaire* – doorgeefluik voor de guillotine – laat zich meeslepen door de retoriek van Robespierre.

De tekst van France vindt zijn pendant in de twintigste-eeuwse toneeltekst van Reginald Rose *Twelve Angry Men*. Ook daar een jury. Slechts een van de twaalf leden veroorlooft zich twijfel. Het is voor bespreker Bruno Dayez aanleiding voor een kritische bespreking van het geloof dat de waarheid spontaan en langs democratische weg naar boven kan komen. Oordelen is een nobele kunst, *éminemment périlleux*, die een hoge mate van kritische rede vereist.

Dayez' betoog vindt ondersteuning in Maurice Adams' opstel over *Leviathan* van Thomas Hobbes, hoewel dit is geschreven vanuit een andere invalshoek en andersoortige oordelen betreft. Met in gedachten de godsdiensttwisten in het zeventiende-eeuwse Engeland, was Hobbes weinig optimistisch over de menselijke rede en de heilzaamheid van passies. Veeleer ontketenen deze een natuurtoestand. Adams bespeurt een hedendaagse equivalent in een 'rauwe kapitalistische maatschappij' (zie nader *Bonfire of the Vanities*). 'Vrijheid is een dorstige plant die moet worden gevoed door een rijke cultuur van burgerschap.' En de staat kan niet worden gemist bij het scheppen en onderhouden van de condities daarvoor.

Maar de staat creëert zijn eigen dynamiek in de vorm van de *raison d'État* waarin het individu vermalen wordt. Men leze René Swennen over Paul Morands essay *Fouquet ou le soleil offusqué*. Fouquet was minister van Financiën onder kardinaal Mazarin. Met de dood van Mazarin in 1661 trok de jonge Lodewijk XIV alle macht naar zich toe. Fouquet herkende de verandering te laat en werd verbannen door een door de koning grotendeels ingevuld rechtscollège. Swennen trekt een parallel met het door De Gaulle samengestelde *Haut Tribunal Militaire* ter veroordeling van de opstandelingen in Algerije.

Zo treedt een volgend thema aan het licht: het individu als zondebok.

Melvilles *Billy Budd* – het verhaal over de matroos die getergd door bootzman Claggart laatstgenoemde doodt en vervolgens in een sfeer van ophan- den zijnde muiterij wordt veroordeeld door kapitein Vere – is exemplarisch. Pierre Legros wijst op de keerzijde van het juridische beginsel, dat wie aanklaagt, moet bewijzen. Onschuld bewijst zich niet; in laatste instantie is het een kwestie van vertrouwen.

Daarmee kan een rechtssysteem echter niet uit de voeten: het wenst uitspraken, geen gestotter, geen sprakeloosheid. Het wenst een partij. Maar de enkeling is geen partij voor het recht. En zo kan het voorkomen dat hij zich hult in een opstandig zwijgen, zoals Meursault, hoofdpersoon uit Albert Camus' *L'étranger*. Meursault, aangeklaagd wegens moord, maar vooral

verdacht van onverschilligheid – hij liet geen traan bij de begrafenis van zijn moeder – wenst het spel niet mee te spelen, voegt zich niet naar het juridisch discours. Hij verzet zich tegen de leugen, kiest voor de authenticiteit, het singuliere bestaan dat echter geen bescherming krijgt van de zijde van de maatschappelijke orde.

Een ander gezicht dat in zijn sprakeloosheid het kwaad van de wereld toont, is dat van *Yvonne, princesse de Bourgogne* uit het gelijknamige toneelstuk van Witold Gombrowicz. Anders dan Billy Budd ontbeert Yvonne enige engelachtigheid. Yvonne is een bleek en onbetekenend burgermeisje, in wie plots een prins zijn toekomstige echtgenote ziet, niet uit liefde, maar uit verzet. Verzet tegen het meisje, tegen de koning, tegen de natuurwet die hem gebiedt slechts schoonheden te begeren. Maar zodra hij haar heeft, zodra zij, inmiddels verliefd, van hem een oprecht antwoord verlangt, laat hij haar vallen. Het hof staat op zijn kop, maar Yvonne blijft stil. En in Yvonne stilzwijgen weerspiegelen zich de ondeugden van de haar omringende personages. Ze is de vormeloosheid die de perversie van de haar omringende formaliteiten aan het licht brengt. Ze is een *miroir mangeur d'âmes*, en vanwege de onverdraaglijkheid van de beeltenis moet die spiegel worden gebroken.

Ook in de parabel *Gemeinschaft* van Kafka is de enkeling woordeloos. Meer nog: hij is afwezig. Slechts te horen zijn vijf zelfverklaarde vrienden, door het toeval bijeen. 'Seitdem leben wir zusammen (...) Wir kennen ihn nicht und wollen ihn nicht bei uns aufnehmen.' Volgt een korte serie 'redenen' met de strekking: het is nu eenmaal zo. En dit alles is niet uit te leggen aan de buitengeslotene: 'Wie soll man aber das alles dem sechsten beibringen, lange Erklärungen wurden schon fast eine Aufnahme in unsern Kring bedeuten.' Hinderlijk is echter dat die zesde telkens terugkeert, waardoor niets anders resteert dan een serie elleboogstoten. Bas Schotel ziet in deze parabel een verwoording van de arbitraire oorsprong van de gemeenschap, die niettemin verleidt tot een niet te stuiten rechtvaardiging. Het recht geeft vorm aan deze rechtvaardiging en stelt er een grens aan – het is een rechtvaardigingspraktijk.

Het is echter niet eenvoudig om het singuliere subject een rechtvaardig antwoord te geven in een taal die hem en zijn zaak recht doet, zo blijkt uit de essays over Trollope en Gaddis. Dat het recht een onneembaar fort kan zijn, ondervinden ook de hulpbehoevenden uit Bernard Hubeaus verslag van het Vlaamse ombudswerk. Met Camus' *Le premier homme* in de hand als ervaringsdeskundige leverancier van citaten en enkele losse concepten, schetst Hubeau een beeld van het inadequate handelen van de overheid en formuleert hij daarvoor nieuwe voornemens.

Soms sluit men zelfs opzettelijk de ogen: 'Comme juriste, je dois m'en tenir à la surface des choses, je n'ai pas à descendre dans la psychologie, encore

This article from Netherlands Journal of Legal Philosophy is published by Boom juridisch and made available to anonieme bezoeker

moins à m'abimer dans la philosophie ou la théologie', aldus de advocaat van Kohler, hoofdpersoon van Friedrich Dürrenmatts *Justice*. Onjuist, volgens bespreker Henry: een advocaat is de eerste rechter van zijn cliënt. Docteur Alavoine uit Simenons *Lettre à mon juge* verzet zich tegen de juridische onteigening van zijn zaak. Anders dan Meursault en Kohler laat hij zich verleiden tot een reactie op het juridisch discours, hetgeen deels een overgave inhoudt. Het helpt hem niet. Misschien kan alleen fictie het onuitsprekbare benaderen. Eva en Elke Brems tonen in hun bespreking van de roman *Wat is de wat* van Dave Eggers, een literaire bewerking van een rapport van Amnesty International, hoe het goed geschreven verhaal een overtuigend middel kan zijn om informatie te geven over een politieke situatie (de burgeroorlog in Sudan) en de consequenties voor betrokkenen. Brems & Brems stellen helaas niet de vraag wat te denken van een minder nobele toepassing van de lessen van de narratologie in de vorm van het door *marketeers*, *managers* en *spin doctors* op ruime schaal gehanteerde *Storytelling*.

Niettegenstaande diverse diagnoses in teksten en besprekingen van de fundamentele kwade kanten van recht en maatschappij met het individu als slachtoffer, wijzen de verhalen van de Italiaanse Andrea Camilleri en Leonardo Sciascia op het belang van een goed functionerend rechtssysteem met oog voor de feiten, wars van vooroordelen en eigenbelang. Laatstgenoemde schrijver weet volgens Koen Lemmens met rechtssociologische precisie en zonder vooringenomenheid de *law in action* te schilderen, aan te geven hoe kleine corruptie en normvervaging uitgroeien tot 'maffiapraktijken', en te illustreren hoe verschillende sociale netwerken met eigen regels, loyaliteiten en handhavingsmechanismen elkaar aanvullen en beconcurreren. Wil de burger, niettegenstaande zijn trouw aan familie- en andere verbanden, tenminste mede loyaal zijn aan de statelijke rechtsorde, dan moet die orde vertrouwen inboezemen, maar ook weerstand bieden aan de *tentation totalitaire* waartoe een misleide publieke opinie kan oproepen.

Maar hoe verenig je de behoefte aan gelegitimeerde autoriteit met de roep om honorering van de particuliere authenticiteit in een vertrouwenwekkende taal?

In ieder geval niet door de handelswijzen, de ijdelheid en het taalgebruik tot voorbeeld te nemen zoals bespot in de komedie *Les plaideurs* van Racine of de provinciale kleingeestigheid uit Georges Duhamels *La chronique des Pasquier*. Misschien wel door deze satire respectievelijk romaneske studie van het menselijk gedrag te lezen. Immers: 'De lach is een haard van twijfel.' Wellicht ook door Musils *Mann ohne Eigenschaften* te lezen en te bedenken of we het eens zijn met Paul Martens' kenschets van de ontmoeting tussen puriteinse professor Lindner en wufte Agathe als allegorie van het mannelijke legalistische denken versus de vrouwelijke compassie. Martens waarschuwt voor de 'erotica van het denken', voor de vlucht in utilitaire

This article from Netherlands Journal of Legal Philosophy is published by Boom juridisch and made available to anonieme bezoeker

concepten waarachter zich intolerantie en enghartigheid ophouden. De juristentaal biedt de mogelijkheid om tegenstellingen op te lossen in onbegrijpelijkheden, daarmee de noodzaak tot het nemen van een gemotiveerde en betrokken beslissing ontlopend.

Iets dergelijks ziet Koen Raes gebeuren in Thomas Manns *Der Zauberberg*. De sanatoriumbewoners hebben, in schitterende isolatie op hun berg te Davos, het leven gereduceerd tot een vertoog. Zij spreken wel over de wereld, maar zijn daar geen deel van.

Maar een discussie kan ook een wereld openen. François Glansdorff giet zijn bespreking van André Gides *Paludes* in de vorm van een gesprek tussen een jurist en een *homme de lettres*. Gides verhaal gaat schijnbaar over bijna niets en zeker niet *verbatim* over het recht, maar daadwerkelijk over zeer veel. Het biedt een reflectie over de menselijke vrijheid en de alomvattende vraag naar zijn verantwoordelijkheid.

De essays (plus het voorwoord van François Ost) confronteren de lezer met uiteenlopende perspectieven en visies. *Recht en literatuur* kan zo een voorbeeld zijn van de literaire essayistiek als ontmoetingsplaats voor vele specialisten, een vrijplaats voor reflectie. Tegelijkertijd zorgt de gemeenschappelijke noemer – de reflectie op het recht – ervoor dat telkens de vraag naar relevantie van de literaire teksten in beeld blijft. *Recht en literatuur* heeft het in zich om meer te zijn dan comparatisme. Wil die reflectie niet blijven steken in vrijblijvende overpeinzingen van de tragiek van het recht en/of het individu en van de tekortkomingen van de taal, maar leiden tot een vorm van essayistiek die recht doet aan het artistieke karakter van de literaire tekst en tegemoetkomt aan de roep om inzichten door het recht, dan doemt, zo leren deze bundels, wel een aantal punten van aandacht op.

- Tekstkeuze en originaliteit van visie: literaire teksten vragen om een persoonlijke, reflectieve en overtuigende lezing. Door zijn interpretatie wordt de bespreker er in zekere zin ‘medeauteur’ van en betreft hij idealiter ook zijn lezer bij de tekst. Hoe canonieker de tekst, hoe meer de eis klemmt om te reiken voorbij de constatering van de ‘moraal van het verhaal’. Antigone en Billy Budd vragen om een verrassende aanpak. Een minder voor de hand liggende tekst als *Paludes* dwingt die aanpak af. Camus is bekend, maar Verdussen brengt de ideeën van de schrijver van *L'étranger* scherp in beeld. Masson en Preumont geven een goed beeld van hun favoriete teksten (France en Racine), maar ik ben benieuwd naar eigen uitwerking of wat hedendaagse voorbeelden. Lemmens integreert zijn lezing van Sciascia met zijn theoretische verhandeling.
- Aandacht voor stylistische aspecten van tekst en bespreking. Iedere behandeling vraagt om een verantwoording voor de keuze van een artistiek werk. Waarom lezen we literatuur en niet een gedegen journalistieke beschouwing? Het gaat er niet alleen om ‘wat de tekst zegt’,

This article from Netherlands Journal of Legal Philosophy is published by Boom juridisch and made available to anonieme bezoeker
 maar vooral ook om 'hoe hij zegt'. Dat vraagt om aandacht voor de for-

mele aspecten, plaatsing in tijdperk en/of genre en enige aansluiting met eventuele niet op het recht gerichte interpretaties. Dit mede ter voorkoming van 'juridisering' van de tekst, of juist het blijven steken in anekdotiek of opsomming van citaten. Non-fictie behoort op grond van dit formele criterium ook tot het corpus van waardevolle teksten. Een sterke bespreking kan een literair wat minder spannende tekst boeiend maken (niet helemaal geslaagd bij Duhamel en Trollope, wel bij Simonon), literair uitdagende teksten vragen om een bespreker, opgewassen tegen die taak (lastig bij Gaddis, goed geslaagd bij Gide, Dürrenmatt, Gombrowicz, Mann, Musil). Goetschalckx zet de structuur van de kettingroman in voor zijn rechtstheoretische verhandeling.

- Diepgang en vernieuwing: het karakter van literaire teksten en het genre van de essayistiek bieden ruimte voor exploratie van nieuwe gezichtspunten, rechtstheoretisch, (cultuur)filosofisch, maar ook literair-kritisch. De jurist die over literatuur schrijft, zou idealiter ook de letterkundige aan het denken moeten zetten. Dat vraagt om een behendige combinatie van specialistische kennis en algemene overtuigingskracht, van beschouwing en bevolegenheid. Diepgang staat niet gelijk aan doorwrochttheid. Wanneer men andere vakgebieden kruist, is niettemin enige inbedding geboden. Adams is gedegen over Hobbes, Lemmens geeft, onder respectering van Sciascia's tekst, een blik op sociologische problemen, Brems focust op de narratologie, Goetschalckx geeft de lezer gelegenheid *to brush up on interpretation*. Bij Swennen mis ik verwijzingen naar andere visies op Fouquet en Louis XIV dan die van Morand.
- Als vorm van juridische essayistiek is actuele theoretische of praktische relevantie van belang. Dat nodigt tevens uit om te denken voorbij de ongetwijfeld waardevolle, maar vaak wat algemene boodschap van een tekst, wanneer het vlees van de details is weggesneden. Schets of parafraze doet de tekst altijd tekort, dus moet de bespreker in zichzelf putten en zijn eigen kennis inzetten om zijn werk een zelfstandige waarde te verschaffen. Adams, Schotel, Lemmens, Raes, Dayez, Strowel en Verdussen zetten inhoudelijk aan het denken, maar soms raakt de oorspronkelijke tekst overschaduwed door de theorie. Glansdorff en Henry geven de juridische beschouwing een nieuwe vorm, maar doen verlangen naar pregnantie. Hubeau is actueel, maar zijn bijdrage lijdt onder het gebrek dat hij aanklaagt: Camus' *justice* en *révolte* verliezen hun gezicht onder invloed van Hubeaus in abstracte beleidstermen opgestelde agenda voor een 'rechtvaardige overheid op maat'. Het toont hoe moeilijk het is om de vertaalslag tussen de verschillende registers te maken.

Het is een lastige opgave om al deze punten tot hun recht te laten komen. In zijn algemeenheid gesproken biedt de Franstalige bundel literair wat meer te genieten naar tekstkeuze en stijl van bespreking en is de Nederlandstalige bundel theoretisch wat verrassender.

De lastigste opgave is misschien nog om zich als jurist buiten het juridische denkkader te begeven, opdat men via de omweg van de kennisname van een andere denkwereld met verwondering naar de eigen vertrouwde kan kijken. Een markante uitzondering vormt *l'homme de lettres* van Glansdorff:

‘(...) si l'on m'a demandé de parler d'un livre à donner à lire à des juristes, je ne leur ferai pas l'injure de croire que c'est nécessairement parce qu'il y a du droit dedans. Vous savez, ensuite, que l'eau se compose d'hydrogène et d'oxygène, mais qu'elle ne les mélange pas à proprement parler. Elle les combine pour former un corps complètement différent, aux propriétés distinctes, et dans lequel aucun des deux composants ne se retrouve en nature.’

Het welslagen van *Recht en literatuur* hangt ervan af of de bespreker met inzet van zijn eigen denk- en verbeeldingskracht literaire tekst en juridische context met elkaar weet te verbinden tot een resultaat dat zijn lezers prikkelt om met inzet van diezelfde denkwijze een brug te slaan tussen het recht en de werkelijkheid waarop het recht betrekking heeft. Met dit in gedachten verdient dit soort vrijmoedig geschreven bundels een vervolg met telkens andere, in vrijheid te kiezen teksten en uitdagende benaderingen.